

VIRTUS

22 | 2015

Redmer Alma

Wapens van de Nederlandse adel

227

Coen Schimmelpenninck van der Oije, Egbert Wolleswinkel, Jos van den Borne en Conrad Gietman, *Wapenregister van de Nederlandse adel. Hoge Raad van Adel 1814-2014* (Zwolle: WBOOKS, 2014, 670 p., ill.)

Ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Hoge Raad van Adel heeft deze op 23 juni 2014, de dag voorafgaande aan zijn jubileum, een monumentaal werk het licht laten zien dat blijk geeft van zijn werkzaamheden in de afgelopen twee eeuwen. Eerdere jubilea werden opgeluisterd door *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (1964), *De Nederlandse adel. Besluiten en wapenbeschrijvingen* en *Gemeentewapens in Nederland* (beide 1989) en de tijd was nu rijp voor een publicatie met een adellijk heraldisch karakter. De besluiten en wapenbeschrijvingen zelf waren al gepubliceerd, maar nu zijn ook de wapenteekeningen in kleur uitgegeven. Wat is de toegevoegde waarde van dit lijvige wapenregister, behalve dan het behagen van het heraldisch oog?

Dat belang ligt in de eerste plaats in de documentatie van het heraldisch beleid van het nieuwe koninkrijk. In een aantal inleidende hoofdstukken van de hand van de drie eerstgenoemde redacteuren worden de achtergronden en basis van dit beleid geschetst, met een apart hoofdstuk gewijd aan de heraldiek van het Koninklijk Huis – dat adelsbeleid heeft zich altijd onttrokken aan iedere vorm van logica.

Bij het algemene adelsbeleid is de logica of het gebrek daaraan al twee eeuwen onderwerp van onderzoek en discussie. Het jonge koninkrijk zag zich twee eeuwen geleden voor de zware taak om adeldom en heraldiek te reguleren – gespeend van ervaring op dat gebied, zoekend naar consistentie, laverend tussen internationale traditie, landelijke gebruiken en het ongeleide projectiel dat de koning vormde. In het *Wapenregister* zijn in veel gevallen

opmerkingen uit de notulen en de correspondentie aan de besluiten toegevoegd die inzicht verschaffen in de praktijk van het nieuw vormgegeven adelsbeleid. Met name die passages leveren interessante lectuur.

De besluiten en wapenbeschrijvingen zelf waren dus reeds eerder gepubliceerd, maar ook de opname van de wapentekeningen uit de registers (strikt genomen een verdubbeling ten opzichte van de beschrijvingen) zijn geen overbodige luxe. De ontwikkelingen zijn nu veel beter te volgen en er zijn enige lijnen te trekken. Een adelshistorisch aspect dat nu beter dan voorheen over het voetlicht gebracht wordt, is het belang dat in elk geval in de eerste driekwart van de negentiende eeuw aan de heraldiek als uiting van de adeldom gehecht werd. Niet alleen de edelen die een wapenverlening, -bevestiging of -wijziging ontvingen, maar ook de leden van de Hoge Raad van Adel gebruikten de heraldiek om hun ideeën over adeldom vorm te geven. Toen in 1835 B.J.C. Dibbets werd verheven op grond van persoonlijke verdiensten en niet op grond van de afkomst, werd de Raad niet om advies gevraagd. Voor de bevestiging van het te voeren wapen werd hij wel geconsulteerd en stelde de Raad de wapenspreuk 'Arma nobiles' voor, 'vertrouwende dat er in het onderhavige geval weinig meer doelmatige spreuken kunnen gebezigd worden'. Subtiel liet de Raad daarmee zijn ongenoegen blijken dat zijn advies voor de voorafgaande verheffing niet gevraagd werd. In 1820, geruime tijd vóór zijn verheffing (in 1829), kreeg I.J. Elsevier toestemming de achternaam Rammelman van de moeder van zijn betovergrootmoeder vóór de zijne te voegen. De Raad achtte die relatie echter te ver verwijderd om ook het wapen Elsevier met dat van Rammelman te kwartieren en vreesde dat wellicht anderen met een nauwere verwantschap zich met meer recht zouden kunnen melden. Ook hier werd dus de heraldiek gebruikt om te laten zien hoe het echt zat.

Afstamming, en in het bijzonder adeldom, in de vrouwelijke lijn werd verschillende keren aangehaald in de verzoeken tot titelverlening. J. van der Lely van Oudewater was in 1815 verheven op grond van zijn 'loffelijke en voortreffelijke hoedanigheden', alsmede omdat hij als wapenkoning als eerste de proclamatie van Willem I als koning der Nederlanden had gedaan. In 1822 verzocht hij om titelverlening op grond van 'vermaagschapping aan Z.M.'. Dit verzoek werd aangehouden, en de Raad merkte fijntjes op dat Van der Lely deze hoedanigheid deelde met alle nakomelingen van de veertiende-eeuwse Jan van Polanen en andere middeleeuwse voorouders van de koning en dat dat geen recht gaf. Bij de verheffing van J.C. Jantzon van Erffrenten wees de Raad er in zijn advies op dat deze zich vooral beriep op de status van het geslacht Van Erffrenten, welke naam hij van een oudtante had overgenomen, en die van zijn moeders familie Van Noortbergh. 'Omtrent afstamming uit Adellijke familien is het Fransch gezegde "ventre n'ennoblit pas" [geen veredeling via de baarmoeder] zelfs een soort van stelregel geworden.' Uit deze wat apologetische formulering valt op te maken dat de exclusief agnatisch vererfbare adeldom in de eerste jaren nog onderwerp van discussie was. Jan van Hoogenhouck Tulleken bijvoorbeeld, die in 1847 zou worden verheven, meende via zijn moeder Van Hoogenhouck een adellijke afstamming te kunnen bewijzen. De Raad adviseerde in 1822 al dat die afstamming niet was bewezen en constateerde 'dat vererving van een adellijk wapen via de vrouwelijke lijn niet mogelijk was'. Hier wordt blijkbaar de vererving van het wapen overdrachtelijk gebruikt voor de vererving van adeldom, waaruit de nauwe band tussen beide blijkt. Als 'kleine verzachtende middelweg' werd, in 1822, de

Wapens van de adellijke geslachten Van Karnebeek en Von Maltzahn in de wapenregisters van de Nederlandse adel (tekeningen, Anthonie Gerardus Zurcher, 1847 (links) en Karel van den Sigtenhorst, 1984 (rechts); coll. en foto's Hoge Raad van Adel, Den Haag)

vierendeling van het wapen Tulleken met het wapen Van Hoogenhouck wel toegestaan.

Vererving van een wapen in de vrouwelijke lijn werd ook toegepast in het wapen van D.W. Elias, die het gevierendeelde wapen van Michiel Adriaensz de Ruyter voerde met het wapen Elias als hartschild. Daarbij zal meegespeeld hebben dat de opneming van dit wapen geen adellijke pretentie inhield en daarnaast had het jonge koninkrijk natuurlijk behoefte aan nationale helden als bindend element.

Het is in onze tijd, waar de heraldiek uit het openbare leven is verdwenen, nauwelijks meer voor te stellen hoe in de negentiende eeuw soms heftige schermutselingen plaatsvonden op de vierkante millimeters van een zegelring. In 1895 werd J.A.A. von Schmid ingelijfd en hem werd een wapen verleend. Een jaar later viel ook zijn oudere broer die eer te beurt en deze ontving hetzelfde wapen, behalve dan een kleurwijziging van een kussentje in het helmteken. In 1897 werd enkel voor de correctie van het kussentje aan de in 1895 ingelijfde broer een nieuw diploma verleend. In onze ogen doet dit komisch aan, maar het is niets anders dan het logisch gevolg van de codificatie van de heraldiek die in de negentiende eeuw in Nederland zijn intrede deed.

Dit soort wijzigingen passeerden zonder slag of stoot, maar er is ook een aantal gevallen waarbij een aanvrager de heraldiek wilde gebruiken om een gepretendeerde afstamming te bevestigen. H.J. Engelbert van Bevervoorde kreeg bij zijn verheffing (met clausule van inlijving) in 1837 het eenvoudige schild met de bever van het oude riddermatige geslacht Van Bevervoorde. In dit geval benadrukte juist de keuze voor dit eenvoudige schild zijn gepretendeerde afstamming van dit geslacht – in 1854 kreeg hij toestemming de naam Van Bevervoorden te voeren met weglating van de door zijn voorgelacht gevoerde naam Engelbert. Tot hier toe verzette de Raad zich niet tegen de vastlegging van de dubieuze stamreeks, maar daarmee was de grens bereikt. De pogingen van zijn zoon om in plaats van verheven ingelijfd te worden werden steeds afgewezen.

230 Verschillende keren werd een wapenwijziging verleend naar een verzoek tot herstel van een voorheen gevoerd wapen, zoals bij de familie De Kuyper. Willem van Hogendorp werd bij zijn verheffing in 1815 het gekwartileerde wapen van zijn achterneven, de rijksgraven Van Hogendorp verleend, hoewel hij niet van hen afstamde. Soms wordt aangegeven dat een gevraagd herstel van een ‘oorspronkelijk wapen’ geweigerd is, maar ongetwijfeld is het aantal afgewezen aanvragen vele malen groter dan de in het *Wapenregister* besproken voorbeelden.

Twee tegenstrijdige tendensen zijn in de negentiende-eeuwse adellijke heraldiek duidelijk waarneembaar: de eenvoud als oeradellijk kenmerk en de complexiteit als verbeelding van de hoge status van het geslacht op dat moment. Er zijn vele voorbeelden van kwartilering en herkwartilering en vooral de cumulatie van schildbedekkingen is een veel verfoeide karakteristiek van de negentiende-eeuwse wapenverleningen. D.J.A.A. van Lawick van Pabst werd in 1860 ingelijfd en zijn wapen werd bij die gelegenheid vermeerderd: op het dubbel gekwartileerde schild rust een toren met een rangkroon, een helm, waarboven weer een kroon en daarop een gevleugelde vrouwenfiguur met een tiara bestaande uit een hoed, omgeven door drie gouden kronen, dus in totaal zeven hoofddekfels boven elkaar. Aan de andere kant van het spectrum staat een geslacht als Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, dat na de erkenning en titelhomologatie in 1814 geen enkele wijziging heeft gekend en het al ruim tweehonderd jaar moet doen zonder schildhouders of spreuken en zelfs dekkleden en wrong ontbeert. De familie Van Schwarz moest het in 1815 zelfs met enkel een schild zonder enige versierselen doen. Al deze voorbeelden geven aan dat de interpretatie van wapenvermeerderingen en -vereenvoudigingen niet altijd eenduidig is en de het *Wapenregister* biedt daar een goed hulpmiddel voor.

Een van de merkwaardige manieren om een wapen te vermeerderen is de opname van kwartierstaten, zoals bij de wapens van F.J. van Ertborn en A. Calkoen in 1816. Daarbij speelt blijkbaar geen genealogische pretentie een rol, maar werd in het wapen gesuggereerd dat de keurige afstamming zich niet tot de agnatische lijn beperkte. Dit gebruik lijkt later in die eeuw langzaam verdwenen te zijn en was wellicht een erfenis van een heraldische praktijk die in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlandse heraldiek niet onbekend was. H.F. de Grez werd in 1841 nog verheven met het gekwartileerde wapen De Grez-Ingenschouz (zijn moeder), maar zijn broer J.L. de Grez werd in 1880 ingelijfd op grond van de (vermeende) afstamming van het oud-adellijke geslacht De Grez en daarbij werd het enkelvoudige wapenschild De Grez gevoerd.

Opneming van wapens uit de kwartierstaat van de aanvrager bleef natuurlijk wel toegepast als sprake was van een dubbele achternaam, zoals bij Van Andringa de Kempenaer. Het *Wapenregister* vermeldt dat de familie stamt uit een huwelijk De Kempenaer-Van Andringa, ‘waardoor zijn nageslacht zich naar goed Fries gebruik Van Andringa de Kempenaer ging noemen’. Een specifiek Fries gebruik was dat echter natuurlijk niet, want het wemelt van de andere voorbeelden. Het is staande praktijk geworden dat naamsvermeerdering hand in hand gaat met vierdeling van een wapen.

Het *Wapenregister* geeft, anders dan wat men uit de titel zou kunnen vermoeden, naast heraldische informatie veel achtergrond bij de adelsrechtelijke en sociale kanten van het nieuwe adelsbeleid van het Koninkrijk. G.F. van Derfelden van Hinderstein werd in 1815 benoemd in de ridderschap van Utrecht. Enige jaren later verzocht hij homologatie van de hem vanouds kompeterende titel van baron. De Raad adviseerde negatief omdat de bewijsstukken daartoe ontbraken. Van Derfelden liet doorschemeren dat het hem moeilijk zou vallen die te verzamelen in Duitsland, Zweden en Rusland, maar wenste toch homologatie, zodat hij niet ‘den schijn in de publieke opinie’ zou wekken zich eerder ten onrechte een titel aangematigd te hebben. In 1823 werd hem de gevraagde titel verleend, waarbij hij aantekende: ‘Verleenen is voor vreemde adel; ben dus niet verheven, zoals de term is voor nieuw bakkene adel’.

231

In 1822 werden de broers Von Daehne ingelijfd op grond van een diploma waarbij hun vader in 1792 in de rijksadelstand was verheven. In 1815 hadden zij reeds een verzoek tot inlijving gedaan, maar de Raad achtte toen de ‘veradeling’ te ‘versch’. Toen de Raad hier in 1822 weer over vergaderde, ontstond onenigheid of de gebroeders de kosten die daar in 1815 aan verbonden waren, moesten voldoen, of dat de nieuwere tarieven dienden te worden gevolgd. De Raad achtte dit laatste gewenst, omdat inlijving geen recht was maar een gunst en de broers zich in zijn ogen gelukkig mochten prijzen te worden toegelaten.

Aan deze voorbeelden ziet men hoe de overheid in de eerste jaren zijn weg zocht in het vormgeven van het nieuw verworven adelsmonopolie; gedurende de negentiende eeuw bleef het beleid voortdurend in beweging. Uiteindelijk is het aspect van de adelsgunst geheel verdwenen en ontstond een vast omschreven adelsrecht – een ontwikkeling die in 1994 in de Wet op de adeldom zijn einde vond, toen het adelsrecht het uitsluitend speelveld van juristen en genealogen was geworden. Voor wat betreft de sociale aspecten van het adelsrecht en de adellijke heraldiek in de eerste helft van de negentiende eeuw is het *Wapenregister van de Nederlandse adel* echter voor de adelshistorici een belangrijke bron, niet zozeer voor de geschiedenis van de algemene heraldiek, die al vrij snel na haar ontstaan in de middeleeuwen een niet-exclusief adellijke beeldtaal werd, maar vooral als illustratie dat de adellijke heraldiek als sociolect nog tot in de negentiende eeuw voortleefde.

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

